

The Problematic Subject of Women in Simin Daneshvar's *Savushun*

Mona Taleshi¹
Ghodsieh Rezvanian^{2*}

Abstract

In her *Savushun* (1969), Simin Daneshvar gives an account of the life and family of an educated Khan in a war that broke out in the early 1940s between the nomads and the central government. She weaves her narrative with the presence of English people and their interference with the relationship between the nomads and the government which problematises the acceptance of the manifestations of modernity. Yousef, who desires the settlement of the nomads and reprimands the renegade Khans, is against foreign intervention. Eventually, he is murdered for not selling his grain to the English. After his death, his wife, Zari, who has internalised Yousef's problem with the English, becomes a petitioner and a rebel. Her protest is against the English interference and the passivity of the government. In this regard, the significance of national ideals in *Savushun* contributes to the definition and status of the feminine subject. It is worth mentioning that the novel is the first work of fiction written by an Iranian writer. The problematisation of the female character is usually intertwined with nationalism, settlement, and colonialism. The dichotomy of modernity and nationalism and conflicting views on foreign interference, according to the present article, are among the major concerns in the problematisation of women.

Keywords: *Savushun*, Modernity, Nationalism, Woman, Problematisation

Extended Abstract

1. Introduction

Written by Simin Daneshvar in 1969, *Savushun* is the first novel in women's fiction in Iran. It gives an account of the life and family of an educated Khan in a war that broke out in the early 1940s between the nomads and the central

1. Ph. D. Student in Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. (Shereno1300@gmail.com)

*2. Professor in Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. (Corresponding Author: ghrezvan@umz.ac.ir)

government. Yousef, the educated Khan who kindly tends to his subjects, is the protagonist of the novel. His refusal to sell his grain to the English leads to his murder which initiates the transformation of the female character, Zari, who seeks justice for her husband's death.

2. Methodology

The article at hand is a descriptive-analytical study that employs library sources to analyse the female protagonist in light of György Lukács' problematic character theory.

3. Theoretical Framework

The novel, for Lukács, is the outcome of the separation of the object from the mind, which shapes the narrative structure in accordance with the internalised experience of time. The epic represents the mind-object unification, but the novel, which is rooted in the epic, marks their differences and unveils the solidarity of the mind (Pouyandeh, 1390 [2011]: 192). In his later works, Lukács investigates the novel in light of the economic transition of the West from feudalism to the bourgeoisie. A realist novelist, for Lukács, is aware of the contradictions caused by the change in the economic structure and has the ability to represent them in his/her novel. Honoré de Balzac's *La Comédie Humaine*, Lukács argues, is a perfect example of a realist work. For Balzac, the greatest intellectual achievements of the bourgeoisie revolution, which are the imposition of the thoughts of the bourgeois society on humanities and the arts, are abstract ideals in contrast with the real capitalist economy (1380 [2001]: 64). The problematic protagonist seeks the qualitative and ethical values in the world which reflects the dominant exchange value. Similarly, Goldman investigates the protagonist through different stages of capitalism. In this regard, the problematic protagonist belongs to the first stage of capitalism, which glorifies liberal and individualistic values. The conflicts between qualitative and moral values and commodity values in the capitalist world affect the personality of the problematic hero. Canonical novels echo the social, political, and economic structures of their time, and their concrete and existential qualities represent the conflict between different societal forms in light of the change in the economic structure (Pouyandeh, 1381 [2002]: 127). Along the same lines, the political and economic transition of Iran's constitutional revolution marks the emergence of the novel (Iranian, 1358 [1979]: 77). The formation of the nation-state by Reza Shah marks the transition from the prototypes of the novel to its final form (Sepehran, 1399 [2020]: 19). The new identity and re-defined roles of women gave them the chance to express themselves through novels.

4. Discussion and Analysis

This study investigates the interconnectedness of modernity, sexuality, and the life of the protagonist in *Savushun*. Modernity aims to change the status of women as reflected in Reza Shah's emphasis on nationalist tendencies (Papeli Yazdi, 1397 [2018]: 117). In this regard, every citizen had to obey the state, which in turn affected the nomads. The resettlement of the nomads was among Reza Shah's main objectives, which after the September of 1941, led to an uprising against the state. The English provoked the nomads and, at the same time, cooperated with the state, showing an ambivalent attitude toward modernity (Abrahamian, 1383 [2004]: 176). Defending the resettlement of nomads, the protagonist, Yousef, condemns the interference of the English and eventually gets killed by them. Although Zari studied in an English institution and learned tailoring from Zinger, she begins to resent the English. According to Yousef, as an aftermath of the English interference with modernization, they own the best schools, hospitals, and tailoring houses and markets (Daneshvar, 1399 [2021]: 127). Zari and Yousef encounter useless middlemen who make a living by serving the English. Yousef's death transforms Zari's understanding of the socio-political structure and encourages her to shift internal monologue with dialogue. Through her speech at Yousef's funeral, Zari turns the funeral into a political demonstration which in turn leads to her problematisation.

5. Conclusion

Savushun exposes the socio-political structure that came to prominence after the September of 1941 and reflects the complexities of nationalism and modernity in light of foreign interference. On the other hand, the same complexity forms the identity of the protagonists. English interference problematises Yousef's identity, which in turn problematises Zari's identity, as far as activism and nationalism are concerned.

Select Bibliography

- Abrahamian, E. 1383 [2004]. *Iran Beyn-e Do Enghelab*. Ahmad, G. M. et al. (trans.). Tehran: Ney.
(*Iran Between Two Revolutions*) [In Persian].
- Daneshvar, S. 1399 [2020]. *Savushun*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Karimi, S. 1399 [2020]. *Panja'h Saal bad-e Savushun*. Tehran: Negah-e Mo'aser. [In Persian].
- Lukács, G. 1380 [2001]. *Jame'eh-shenasi-e Roman*. Mohammad Jafar, P. (trans.). Tehran: Cheshameh.
(*Balzac et le Réalisme Français*) [In Persian].

- Lukács, G. 1400 [2021]. *Nazariyeh-e Roman*. Hassan, M. (trans.). Tehran: A'shiyan.
(*The Theory of the Novel*) [In Persian].
- Mernissi, F. 1380 [2001]. *Zanan-e Pardeh Neshin va Nokhbeh-gun-e Joush'an-poush*. Maliheh, M. (trans.). Tehran: Ney. [In Persian].
- Papeli Yazdi, L. et al. 1397 [2018]. *Ba'sta'n Shenasi-e Siyasat-ha-e Jensi va Jensi'ati*. Tehran: Negah-e Mo'aser. [In Persian].
- Pouyandeh, M. J. 1377 [1998]. *Dar'amadi bar Jame'eh-shenasi-e Adabiyat*. Tehran: Naqsh-e Jahan. [In Persian].
- Sadeghi, F. 1396 [2017]. *Kashf-e Hijab (B'az-kha'ni-e Yek Modakheleh-e Modern)*. Tehran: Negah-e Mo'aser. [In Persian].

How to cite:

Taleshi, M., & Rezvanian, GH. 2023. "The Problematic Subject of Women in Simin Daneshvar's *Savushun*", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 15(1): 171-192. DOI:10.22124/naqd.2024.25117.2493

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی سوژه مسئله‌مند زن در رمان سووشون

قدسیه رضوانیان^۲

منا طالشی^۱

چکیده

سیمین دانشور در رمان سووشون، با نگاهی به جنگ بین عشایر و دولت مرکزی در سال‌های ابتدایی دهه بیست، زندگی خانی تحصیل کرده و خانواده‌اش را روایت می‌کند. این روایت که درهم‌تنیده با مسائلی چون حضور و دخالت انگلیسی‌ها در رابطه بین دولت و عشایر است، همراهی با مظاهر تجدد را با پیچیدگی‌هایی مواجه می‌کند. یوسف که با یکجانشینی عشایر موافق است و خان‌های یاغی را نکوهش می‌کند، در عین حال با دخالت عامل بیگانه موافق نیست. او در نهایت به دلیل نفروختن غلاتش به انگلیسی‌ها به قتل می‌رسد. زری، همسر او، از این پس به شخصیتی دادخواه و معترض بدل می‌شود که مسئله یوسف در مبارزه با انگلیسی‌ها را درونی کرده است. اعتراض زری نیز، اعتراض به ظلم و دخالت انگلیسی‌ها و سرسپردگی دولت در برابر آنها است. سوژه زنانه به دلیل همراهی با آرمان‌های ملی در سووشون شکل گرفته است. ضمن اینکه این رمان اولین رمان زنان است، مسئله‌مند شدن شخصیت زن در آن بیش از همه با مسئله یکجانشینی، ملی‌گرایی و استعمار گره می‌خورد. در این مقاله دوگانه شدن برخورد با تجدد و ملی‌گرایی به دلیل وجود عامل دخالت بیگانه، منشأ مسئله‌مندی زن (زری) قلمداد شده است.

واژگان کلیدی: سووشون، تجدد، ملی‌گرایی، زن، مسئله‌مندی

shereno1300@gmail.com

* ghrezvan@umz.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. (نویسنده مسئول)

۱- مقدمه

رمان سووشون به حوادث مربوط به جنگ عشایر با حکومت مرکزی، در سال‌های پس از ۱۳۲۰ و همزمان حضور نیروهای متفقین در ایران و دخالتشان در مسائل داخلی می‌پردازد. امری که مجموعه‌ای از دلالت‌ها از جمله نبرد با بیگانگان و حفظ تمامیت ارضی و درعین حال وضعیت عشایر را مورد توجه قرار می‌دهد. یوسف قهرمان این رمان وظیفه‌ای خطیر بر عهده دارد که از خلال ظرافت شخصیتی او در توجه به انسان‌های اطرافش نمود یافته است؛ او سعی دارد رفتاری مبتنی بر عدالت با رعایایش در پیش بگیرد. درعین حال از فروش غلات خود به انگلیسی‌ها سر باز می‌زند. مجموعه‌ای از مسائل سیاسی و اجتماعی که ایستادگی شخصیت‌ها در مقابل ظلم یا وادادگی در برابر آن را در پی دارد، منجر به مسئله‌مند^۱ شدن آنها و از جمله یوسف می‌شود. در این بین زری، همسر یوسف، متأثرترین شخصیت از او است که سیری از آگاهی را طی می‌کند. در رمان سووشون به مجموعه عواملی که ساختار مورد تبعیض اجتماع در باره زنان را تغییر داده‌اند، اشاره و نسبت زنان با آنها نمایانده شده است؛ بنابراین زمینه‌های شکل‌گیری شخصیت زن مسئله‌مند نیز در رمان پدید آمده، اگرچه همچنان قهرمان/ شخصیت اصلی این رمان «یوسف» است.

سووشون اولین رمان ایرانی است که توسط یک نویسنده زن و در سال ۱۳۴۸ نوشته شده است. موضوع محوری رمان که مبارزه عشایر با دولت مرکزی است، از اواسط رمان مطرح می‌شود اما دعین حال محور تظلم‌خواهی یوسف، از ابتدا حضور انگلیسی‌ها و حمایت حکام محلی و دولت از آنهاست.

در سووشون به حوادث تاریخی مانند کشف حجاب و شکل‌گیری مدارس دخترانه و... که بخشی از روند مدرنیزاسیون بودند؛ پرداخته می‌شود. رویکرد نویسنده در برابر این حوادث مبتنی بر دیدگاهی ایدئولوژیک است که ملی‌گرایی و تجدد را به‌نحوی پالوده از حضور استعمار و حتی بدون مخالفت با مذهب می‌خواهد؛ به همین دلیل اگرچه در شخصیت زری، مواردی از جمله اجتماعی بودن و تحصیلات را شاهدیم اما درعین حال نویسنده وجهه مذهبی قدرتمندی برای او قائل شده تا مخالفتش را با شرایط تحقق مدرنیسم، از جمله حضور بیگانگان نشان دهد. بخشی از مسئله‌مند شدن شخصیت زری و یوسف به دلیل شرایط پیچیده تحقق مدرنیسم در ایران است. توجه به شرایط خاص تحقق مدرنیسم در

1. problematic

ایران، آمیخته با حضور بیگانگان، سرشت شخصیت‌های اصلی را رقم می‌زند. نویسنده به تناوب به ارجاعات تاریخی پیرامون حوادث باز می‌گردد.

این پژوهش بر آن است تا به پرسشهایی از این دست پاسخ دهد: ۱- چگونه جدال بین ملی‌گرایی و استعمار و رابطه با دولت مرکزی موجب پدید آمدن قهرمان مسئله‌مند شده است؟ ۲- چگونه دخالت بیگانگان در روند مدرنیزاسیون، باعث مخالفت شخصیت‌ها با مظاهر تجدد می‌شود؟ ۳- با توجه به اینکه زنان نقشی بی‌واسطه در مواجهه با مسائل سیاسی و اجتماعی نداشتند، مسئله‌مند شدن زری چگونه اتفاق می‌افتد؟

با توجه به پرسشهای تحقیق می‌توان چنین استنباط کرد که انگلیسی‌ها که از قدرت‌گیری خان‌های عشایر و استقلال آنها بیم داشتند، در روابط آنها با دولت مرکزی دخالت می‌کردند. همین امر حضور آنها را در فارس بسیار توطئه‌آمیز می‌نماید. مجموعه این مسائل مقاومت‌هایی را در برابر انگلیسی‌ها، تحقق خواست ملی‌گرایی و تجدد پدید می‌آورد که دلیل مسئله‌مند شدن قهرمان رمان (یوسف) است. همچنین به دلیل دخالت‌های استعمار در ظهور تجدد، همواره پذیرش روند آن، مانع تحقق منافع ملی شناخته شده است؛ این یکی از زیرساخت‌های ایدئولوژیک رمان سووشون به شمار می‌رود که مبنای مقاومت قهرمانان نیز هست. ملی‌گرایی یوسف و زری باعث می‌شود تجدد را به صورت موضوعی مستقل از دخالت بیگانگان مطلوب بدانند؛ و در پایان نیز زنان به دلیل نداشتن عاملیت تاریخی در حوادث سیاسی و اجتماعی، نمی‌توانند نماینده قهرمانی بدون واسطه در رمان باشند. در رمان سووشون نیز زری با اتکا به قهرمانی و بینش یوسف، به قهرمانی مسئله‌مند تبدیل می‌شود و پیش از مرگ یوسف، تنها نقش همسری فداکار و عاشق را به عهده دارد.

۱-۱- پیشینه

هوشنگ گلشیری (۱۳۹۲) در کتاب *جدال نقش با نقاش در آثار سیمین دانشور* به بررسی دلالت‌های تاریخی و اجتماعی رمان‌های دانشور و همین‌طور تحول نقش زن در آنها پرداخته است. شیرین کریمی (۱۳۹۹) نیز در کتاب *سووشون، پنجاه سال بعد* علاوه بر سنجش واقع‌گرایی رمان با حوادث تاریخی، نقش زن را نیز در این رمان بررسی کرده و به بخشی از کلیشه‌های جنسیتی موجود در کتاب پرداخته است.

بخشی قلی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه *تحلیل و مقایسه جایگاه زن در داستان‌های سیمین دانشور و سیمین دوبوار*، از منظر نقد فمینیستی به تحلیل رمان‌های دانشور و دوبوار پرداخته است. نویسنده معتقد است سیر تکامل قهرمانان زن در آثار دانشور، سیری صعودی است؛ دانشور با هر رمانش چهره‌ای کامل‌تر و مستقل‌تر به قهرمانان زن خود بخشیده است؛ این در حالی است که قهرمانان زن در رمان‌های دوبوار سیری نزولی را طی کرده‌اند. به‌زعم نویسنده این مسئله متأثر از مبارزات آزادی‌خواهانه زنان در غرب بوده که منجر به دشمنی بین دو جنس، و سخت‌تر شدن شرایط زنان شده است. جوهری (۱۳۹۷) نیز در پایان‌نامه *تحلیل تطبیقی کنش زنان در سه رمان چشم‌هایش، سووشون و جای خالی سلوچ از منظر روان‌شناسی اجتماعی*، کنش زنان را از منظر روان‌شناسی اجتماعی سنجیده است. نویسنده با تحلیل چرایی رفتارها و موضع‌گیری‌های زری، تحلیلی از موقعیت اجتماعی زنان در این دوره و چرایی محدودیت‌هایشان به دست داده است.

ولی‌زاده (۱۳۸۷) در مقاله «جنسیت در آثار رمان‌نویسان زن ایرانی»، با تقسیم‌بندی رمان‌های زنانه به نحله‌های عامه‌پسندانه و نخبه‌گرایانه به بررسی الگوهای جنسیتی و جامعه‌شناسانه در آنها می‌پردازد. حسن‌زاده میرعلی و رضویان (۱۳۹۰) در مقاله «قهرمان مسئله‌دار در رمان‌های مدیر مدرسه و سووشون»، به خصوصیات قهرمان مسئله‌دار از دیدگاه لوکاچ و گلدمن پرداخته‌اند؛ امری که با حیات فرد در جامعه سرمایه‌داری گره خورده و انواع متفاوتی از رمان را پدید آورده است. نویسنده، در تطبیق قهرمانان رمان‌های سووشون و مدیر مدرسه با قهرمان پروبلماتیک، این رمان‌ها را در نحله رمان‌های آموزشی قرار داده است؛ یعنی رمان‌هایی که قهرمانان آنها در برابر ساختار حاضر به نوعی بازدارندگی دچار شده‌اند. این مقاله ضمن اینکه مشخصات قهرمان مسئله‌مند را در این رمان تشریح کرده، به شاخص جنسیت و قهرمان زن توجهی نداشته است. فرهنگی و امیرارده‌جانی (۱۳۹۲)، در مقاله «بررسی و تحلیل رفتارهای غیرزبانی در رمان سووشون» از منظر تأثیر ارتباط غیرکلامی در پیشبرد روایت به این رمان پرداخته‌اند. براین‌اساس نویسنده سووشون، با استفاده از زبان بدن شخصیت‌ها به تکمیل روایت رئالیستی رمان خود یاری رسانده و ارتباط غیرزبانی در جهت تکمیل روایت زبانی، بررسی شده است. این مقاله اگرچه به جامعه‌شناسی زبان نیز توجه دارد، اما با شیوه تحلیل جامعه‌شناختی مقاله حاضر، متفاوت است. محمدی و

یاقوتی (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی خودآگاهی زن در جدال با ساختارهای سنتی و مدرن، مورد مطالعه رمان‌های سیمین دانشور»، اگرچه به تحلیل رمان‌های جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان پرداخته‌اند اما زمینه‌های شکل‌گیری شخصیت مستقل زنان را در بستر مدرنیسم بررسی کرده و این مواجهه را با بررسی شخصیت‌های دو رمان نامبرده از دیدگاه برساخت‌گرایی روایتی پی گرفته‌اند و هستی دوگانه زنان را در برابر مدرنیسم در نسل‌های مختلف واکاوی کرده‌اند. نویسندگان در این مقاله با واسازی دوگانه‌های مفهومی چون استقلال و وابستگی؛ تجدد و مدرنیسم و غیره، راه‌های ممکن را که شخصیت زن از خلال این دوگانگی‌ها برای برپاداشتن سوژه مستقل خود یافته است، بررسی می‌کند. پاینده (۱۳۹۷) در مقاله «خوانش متن به شیوه تاریخ‌گرایان نوین»، گفتمان‌های موجود در رمان سووشون را بررسی می‌کند؛ براین اساس گفتمان‌های ملی‌گرایی، ضدیت با استعمار، همراهی با حکومت و مارکسیسم که در رمان حضور دارند، هر یک وجه تازه‌ای از روایت تاریخی درگیری عشایر با حکومت مرکزی را در اوایل دهه بیست آشکار می‌کنند و براین اساس رمان سووشون رمانی چندصدایی محسوب می‌شود. ادبیات می‌تواند عرصه ظهور روایت‌های حذف شده تاریخ باشد؛ چنان‌که به‌زعم نویسندگان، سووشون درگیری عشایر با حکومت مرکزی را از زاویه دیدهای مختلف روایت کرده است. در این مقاله با بررسی سووشون از دید تاریخ‌گرایی نوین برجسته‌های روایی آن تأکید شده و همین امر پیچیدگی عمل قهرمانان را متأثر از شرایط خاص سیاسی نشان داده اما نویسنده نظری به شاخص جنسیت نداشته است. محمودی و شریفیان (۱۳۹۸) در مقاله «نقد و تحلیل مضامین اجتماعی رمان سووشون»، جایگاه زن را در سووشون واکاوی کرده‌اند. همچنین با نظر به طرح کلی رمان، موقعیت پرچالش زن، در مواجهه با مدرنیسم، بررسی شده است. این مقاله به گفتمان استعمار و حضور بیگانگان در شیراز و تأثیر این موضوع بر زری می‌پردازد. اگرچه محتوای اجتماعی سووشون در این مقاله بررسی شده، اما به پیوند آن با ادبیات اشاره نشده و جامعه‌شناسی ادبیات تنها به صورت محتوایی (اجتماعیات در ادبیات) در آن به کار گرفته شده است. جوکاری و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «بازنمایی شخصیت زن در رمان قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران، مورد مطالعه رمان سووشون و چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم»، رمان سووشون را رمانی فمینیستی قلمداد کرده‌اند که مؤلفه‌های نابرابر جنسیتی و پدرسالارانه را در ساختار زندگی خانوادگی نقد می‌کند و موجب خودآگاهی زن می‌شود اما در رمان چراغ‌ها را من

خاموش می‌کنم، خودآگاهی زن از طریق بازخوانی ارزش‌های بومی پدید آمده است. دستیابی زن به خودآگاهی در این مقاله نیز مورد توجه قرار گرفته است اما معیار سنجش آن نظریه فمینیسم است. در حالی که در مقاله حاضر مسئله‌مند شدن زن با نقد جامعه‌شناختی بررسی شده است.

مقاله حاضر، محور بازخوانی این رمان را مؤلفه‌های جامعه‌شناسی بومی قرار داده و امکان پیدایش قهرمان مسئله‌مند زن را با توجه به صورت‌بندی نوین جنسیت در جامعه ایران، بررسی کرده است. همچنین تکیه این مقاله بر چگونگی تحقق مسئله‌مندی در شخصیت زری است.

۲- مبانی نظری

۲-۱- قهرمان مسئله‌مند

لوکاچ ژانر رمان را حاصل جدایی عین و ذهن در دوران مدرن و آفرینش فرم با اتکا به تجربه درونی زمان می‌داند. البته این موضوع مربوط به نظریه اولیه و هگلی لوکاچ است که در نظریه رمان مطرح شده است. «ما به واقعیتی صرفاً درونی، کمابیش تکمیل‌یافته و سرشار از محتوا می‌پردازیم که با واقعیت جهان بیرونی به رقابت می‌پردازد و به زندگی پرجنب‌وجوش و غنی از آن خویش می‌رسد و با اعتماد خودجوش به خویشتن، خود را یگانه واقعیت راستین و ذات جهان می‌انگارد؛ و شکست در هر تلاش برای تحقق این همخوانی موضوع اثر را می‌سازد» (لوکاچ، ۱۴۰۰: ۱۱۳).

لوکاچ در آثار بعدی خود، رمان را در پیوند با تحول اقتصادی غرب از دوران فئودالیسم به دوران بورژوازی بررسی می‌کند. براین اساس رمان‌نویس رئالیست بر تضادهای ناشی از تغییر ساختار اقتصادی واقف است و می‌تواند آن را در ساختار رمان آشکار کند. لوکاچ، کمدی/انسانی بالزاک را نمونه‌ای موفق از آثار رئالیستی می‌داند. «نزد بالزاک اندیشه‌هایی که جامعه بورژوایی درباره انسان و جامعه و هنر و غیره ضرورتاً آفریده، یعنی عالی‌ترین دستاوردهای فکری تکامل انقلابی بورژوایی، در رویارویی با واقعیت اقتصاد سرمایه‌داری به صورت آرمان‌های صرف جلوه‌گر می‌شوند» (۱۳۸۰: ۶۴). قهرمان مسئله‌مند در جستجوی ارزش‌های کیفی و انسانی در جهانی است که براساس ارزش مبادله شکل گرفته است.

گلدمن نیز قهرمان رمان را متناظر با دوره‌های مختلف سرمایه‌داری، بررسی می‌کند؛ براین اساس قهرمان مسئله‌مند متعلق به اولین دوره سرمایه‌داری است که ارزش‌های فردگرایانه و لیبرالیستی بر جامعه حاکم شده است. سرشت قهرمان مسئله‌مند از تضاد بین ارزش‌های کیفی و انسانی و ارزش‌های کالایی در جهان سرمایه پدید می‌آید. رمان‌های مهم، متناظر با ساختار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حاکم پدید می‌آیند و خاصیتی انضمامی و هست‌مند دارند؛ و نماینده جدال بین شکل‌های اجتماعی مختلف براساس تغییر ساختار اقتصادی هستند. «در جامعه‌شناسی گلدمنی این دوگانگی با محور ارزش‌های کیفی در جامعه بورژوا و فردگرا که مبتنی بر تولید برای بازار است، توضیح داده می‌شود. این ارزش‌های کیفی که از ارزش مصرف در اقتصاد جدایی‌ناپذیرند، در دل نظامی اقتصادی که تابع ارزش مبادله است، جنبه‌ضمنی پیدا می‌کنند. ارزش‌های راستین که در واقعیت بیرونی -واقعیت تبه- نیافتنی هستند، همچنان در عرصه درون آدمی جست‌وجو می‌شوند، اما در آنجا نیز از میانجی تبه‌گری که بر مجموعه ساختار اجتماعی تأثیر عام دارد، در امان نیستند. بنابراین آنانی که به جست‌وجوی ارزش‌های راستین برمی‌آیند، از آنجا که نمی‌توانند از تأثیرات تبه‌ساز میانجی ارزش مبادله، یعنی شی‌ءوارگی‌هایی یابند، افرادی مسئله‌دار (پروبلماتیک) هستند» (پوینده، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

۲-۱-۱- رمان ایرانی و شخصیت مسئله‌مند

با توجه به اینکه مسئله‌مندی قهرمان رمان همزمان با تغییر ساختار سیاسی و اقتصادی جوامع غربی از فئودالیسم به بورژوازی صورت گرفته است، این موضوع در مورد رمان‌های ایرانی نیز قابل بررسی است. ژانر رمان در ایران همزمان با شکل‌گیری دولت-ملت و تغییر ساختار اقتصادی پدید آمده است. «چنانچه دن‌کیشوت را به‌عنوان نخستین رمان یا حداقل نخستین رمانی که فروش بین‌المللی پیدا می‌کند، در نظر بگیریم، روند ترجمه آن همچون موج‌هایی است که سنگی افتاده در حوض ایجاد می‌کند. نخستین موج در اوایل قرن هفدهم محدوده‌ای از لندن تا ونیز را در بر می‌گیرد که در این میان کشورهای فرانسه و انگلیس با چاپ‌های متعدد شاخص‌ترند. موج دوم، در سی سال آخر قرن هجدهم است در کشورهای دانمارک، سوئد، روسیه، لهستان و پرتغال. موج سوم از دهه دوم قرن ۱۹ از امپراتوری هابسبورگ آغاز و در سی سال آخر قرن کشورهای حاشیه شمال اروپا، ترکیه، مصر، ایران و بسیاری از کشورهای دیگر از جمله ژاپن را در بر می‌گیرد. بدین ترتیب موج‌های ترجمه

دن کیشوت، گونه‌ای هماهنگی را با روند دولت-ملت‌سازی در اطلس جهانی نشان می‌دهد» (سپهران، ۱۳۹۹: ۱۹).

اگر تغییرات اقتصادی ایران را پس از مشروطیت در راستای شکل‌گیری طبقه بورژوا بدانیم، این موضوع ریشه پیدایش رمان فارسی است. حتی اگر طبقه بورژوا نیز در این دوره پدید نیامده باشد، تغییر ساختار اقتصادی از بزرگ‌مالکی به خرده‌مالکی و تقویت زندگی شهری، در نهایت موجب پدید آمدن ژانر رمان شد. امری که شخصیت رمان ایرانی را در جدال با تضادهای ناشی از این تغییر ساختار مسئله‌مند کرد. «تضاد میان شهر (جامعه تولیدکننده برای بازار) و روستا (جامعه خودبسند) از یک سو و ستیزه میان خان‌ها و زمین‌داران بزرگ و بورژوازی بازرگان از سوی دیگر به همان اندازه در زمینه ملی خودنمایی می‌کنند که در زمینه بین‌المللی. احساسات ملی تنها در کانون‌های شهری، که خود را از فرمانروایی پیوندهای آسیایی رهانده‌اند خودنمایی می‌کند و حال اینکه روستاها یکسره با این احساسات بیگانه‌اند. برای نخستین بار در تاریخ، مردم در سرنوشت خویش شرکت می‌کنند (در شهرها) و فرد اهمیتی به دست آورده و زندگی‌نامه‌اش به جهان ادبیات گام می‌دهد» (مصباحی‌پور ایرانیان، ۱۳۵۸: ۷۷). یوسف نیز در جدال بین ملی‌گرایی و زندگی عشایری، و همچنین تحریک بیگانگان، در جستجوی ارزش‌هایی انسانی است که عشایرش را از قحطی پس از جنگ جهانی دوم حفظ کند. همین موضوع موجب تضاد قهرمان با جهان اطرافش خواهد شد. اما این مسئله‌مندی در مورد زری وابسته به جنسیتش است. امری که انگاره توسعه شخصیتی را در مورد او با اشکال مواجه می‌کند.

۲-۱-۲- مسئله‌مند شدن شخصیت زن متأثر از صورت‌بندی نوین جنسیت

در جوامع مسلمان که روند مدرنیزاسیون را طی کردند، زن عنصری بود که تضادهای بین دو فرهنگ غربی و شرقی با تکیه بر بدن و پوشش او به نمایش درآمد. در چنین فضایی آزادی زنان خود یکی از دلالت‌های پیشبرد مدرنیسم محسوب می‌شد. فاطمه صادقی در مقاله «هراس از زن به مثابه دیگری» با بررسی دو دیدگاه تجددگرایان و تجددستیزان تحول نگاه به زن و بحرانی شدن این موضوع را در اثر آشنایی با غرب بررسی می‌کند. در این بین تجددگرایان موفق می‌شوند مسئله پوشش را از نجابت جدا کنند و تجددستیزان نوع پوشش زنان غربی را مترادف با بی‌بندوباری می‌دانند. «آنچه نزد سیاحان و

تجددگرایان بهشت آیینی و فردوس زمینی بود؛ عبارت «عجایب فرنگ» که در گزارش این سیاحان به کار رفته به‌خوبی حاکی از این دیدگاه است؛ در واقع غرب هم سمبل بهشت زمینی بود و هم کفرستان. ازسویی این عبارت را در آنجا بسیار می‌پسندیدند و ازسوی دیگر تصور اینکه وطن خود را شبیه آنجا بیندارند غیرممکن بود. این برخورد آغاز دویارگی یا اسکیزوفرنی فرهنگی بود که در گفتار تجددستیزی نیز به‌عیان مشاهده می‌شود» (۱۳۸۵: ۵۶).

دو شاخص ملی‌گرایی و جنسیت از زمان رضاشاه در ایران با یکدیگر برخورد می‌کنند. به‌دلیل تغییرات ناشی از ملی‌گرایی و مبتنی بر تقویت حکومت مرکزی از دوره پهلوی اول، جامعه باید ساختاری یک‌دست می‌یافت که اولین تجلی خود را در پوشش مردم نشان داد. براین‌اساس مردان و زنان باید پوششی یک‌دست می‌داشتند که طی این تغییرات بسیاری از البسه بومی حذف می‌شد. اما این تغییر تنها مبتنی بر پوشش نبود بلکه خواست حکومت مرکزی یافتن قدرتی ملی برای تسلط بر همه بخش‌های ایران بود، بنابراین نیاز به یک‌جانشین شدن عشایر نیز وجود داشت. درهم‌تنیدگی این مفاهیم باعث شد مبارزه عشایر بر ضد یک‌جانشینی، بسیاری از خواست‌های حکومت مرکزی را در پیاده‌سازی تجدد، زیر سؤال ببرد و با آنها برخوردی دوگانه صورت بگیرد. «مدرن شدن ساختار سیاسی ایران با تغییر استراتژی‌های کنترل بدن همراه بود. پیش از آن بدن به‌ویژه بدن زن، مگر در مجازات، دلالت سیاسی نمی‌یافت و از این رو عموماً در آن امر روزمره و عمل سیاسی ادغام می‌شد اما حاکمیت‌های مدرن به‌شدت متمرکز بوده و به‌صورت ساختاری واجد ابزار کنترل هستند؛ نگرانی پهلوی‌ها از بدن‌های نامطمیع به‌واسطه تجارب جنبش مشروطه سبب شد تا به شکل وسیعی دست به تغییر پرفرنس‌های جنسیتی بزنند و بدن و به‌صورت خاص بدن زنانه را از حالت خنثی به بدن نامطمیع بدل سازند» (پاپلی یزدی، ۱۳۹۷: ۱۱۷).

۲-۱-۳- فرودستی زنان متأثر از استعمار

با وجود انتقادهایی که به نحوه تحول مفهوم جنسیت در ایران صورت گرفته، اگر بپذیریم مدرنیته ایرانی به‌کلی امری بومی‌شده است، باید مفهوم آزادی زنان را نیز ذیل این بومی‌سازی قرار بدهیم. همچنان‌که به گفته دوارد سعید، شرق در برابر غرب، نقشی فرودست و زنانه دارد، به نظر می‌رسد همین‌الگو در جامعه ایران در رفتار مردان در مقابل زنان ایرانی معنا می‌شود و دچار خسروانی مضاعف می‌گردد. «آن‌چنان‌که ادوارد سعید نشان داده است در گفتمان

استعماری و شرق‌شناسانه، زانه کردن شرق و مردانه انگاشتن غرب، مقوم ایده غلبه مردانه بر شرق بوده است. به نظر سعید، رویکردهای شرق‌شناسانه از این جهت واجد پیش‌فرض‌های جنسیتی^۱ هستند که پرده از رابطه میان «دانش و جنسیت» برمی‌دارند. پادگفتمان «غرب‌شناسی»^۲ نیز از وجه جنسیتی تهی نیست؛ غرب‌شناسی که بیشتر نقش یک پادگفتمان شرق‌شناسانه را بر عهده گرفته است خود در بسیاری موارد ملهم از آموزه‌های جنسیتی است. در اینجا نیز شرق و جوامع اسلامی عمدتاً با هویت زانه و مغلوب و غرب با هویت مردانه و مسلط تعریف می‌شود» (صادقی، ۱۳۸۴: ۳۷). این موضوعی است که پیش از صادقی، فاطمه مرنیسی نیز به آن اشاره کرده است. «مشکل جوامع اسلامی، بعد از شبه گمگشتگی‌شان در دوران استعماری، این بود که خود را تقریباً نابود شده، مؤنث شده، در پرده نگاه داشته شده و از هستی ساقط شده یافتند. این حکومت‌ها پس از کسب استقلال، ناگزیر شدند تجدید حیات خود را بسیار بزرگ جلوه دهند. جوامعی که به نابودی و ضعف کشانده شده بودند، از تعریف دوباره خود در چارچوب نظامی نوین و از بازنگری در مفهوم شهروند، گریزی نداشتند. اما فرایند تعریف مجدد در رود زمان اتفاق می‌افتد؛ جایی که هیچ‌کس را فرصت دوبار شنا کردن نیست» (۱۳۸۰: ۷۶). در رمان سووشون نیز با ملی‌گرایی شخصیت یوسف مواجهیم که حتی با اسکان عشایر موافق است؛ یوسف در برابر انگلیسی‌ها ایستادگی می‌کند و توسط همان‌ها کشته می‌شود و فرصت عملی کردن ایده‌های خودش را نمی‌یابد؛ در واقع او یا باید تابعی از خواست بیگانگان باشد یا کشته شود. رمان از زیرساختی تاریخی برخوردار است؛ انگلیسی‌ها همواره با خان‌های مستقل عشایر دشمن بودند و سعی در از بین بردن آنها داشتند تا جایی که در دوران رضا شاه، برخی از خان‌ها زندانی شده و حتی به قتل رسیدند. بنابراین ضمن اینکه زری در رمان در نقشی فرودست نسبت به یوسف قرار گرفته، خود یوسف نیز در نقشی فرودست نسبت به قدرت انگلیسی‌ها قرار دارد؛ طوری که با کمترین تمرد، او را به گلوله می‌بندند. خوانش استعماری از رمان سووشون ما را با دو دیدگاه متفاوت نسبت به مرد و زن روبرو می‌سازد؛ مردی که از قدرت بیگانه حد خورده و زنی که در برابر قدرت مرد دچار ترس و انفعال است.

1 . gender presupposition

2 . occidentalism

۳- رمان زنان

در ایران هم‌زمان با شکل‌گیری جامعه شهری، در اثر تحول رمان تاریخی و عاشقانه، رمان کم‌کم شکل مستقل خویش را می‌یافت. همچنین «زن» به دلیل جایگاه نوینی که از دوران رضاشاه در ایران کسب کرد، موضوع بسیاری از رمان‌های مردانه بود. مردان نیز به تکمیل تصویر زن در جامعه ایران می‌پرداختند و روابط نوین ناشی از تغییر تابوهای جنسیتی را در آثار خویش نمایان می‌ساختند. بازتاب تصویر رسمی از زنان در رمان‌های محمد حجازی، جهانگیر خلیلی، مشفق کاظمی و غیره، در سال‌های بعد در آثار نویسندگانی چون صادق هدایت و بزرگ علوی و غیره، چهره‌های چندلایه‌تر می‌یابد. سیمین دانشور در سال ۱۳۴۸ اولین رمان نویسندگان زن، سووشون را نگاشت. این اثر سیاسی - اجتماعی به دلیل سوژه زنانه که درگیر اعمال قهرمانانه همسر خویش است، به پردازش تصویری هم‌زمان مدرن و سنتی از زن می‌پردازد. پس‌از این نویسندگان دیگری چون شهرنوش پارسی پور، مهشید امیر شاهی، منیرو روانی پور و غزاله علیزاده مهمترین رمان‌های زنان را تا سال‌های پایانی دهه هفتاد و چه‌بسا تا اکنون نگاشته‌اند. آثار این نویسندگان همواره به پردازش نقش زن در جامعه، جایگاهش در تحولات سیاسی و اجتماعی و بازتاب این حوادث در زندگی زنان پرداخته‌اند. همچنین با نقش زنان در سیطره سنت‌ها وارد گفتگو شده و سعی در بازخوانی نقش‌های مختلف خود دارند. رمان زنان در این بازه زمان، یکی از مهمترین نموده‌های جامعه‌ای است که یکی از معیارهای تحولش همواره جایگاه زنان بوده است. جدال بین سنت و مدرنیته در رمان زنان، بسیار پررنگ‌تر است و می‌توان گفت زن خود به ابژه سنت و مدرنیته تبدیل شده است. زنان با توجه به پیشینه‌ای تاریخی که از دوران مشروطه در نوشتن از وضعیت خود و تشریح این جدال‌ها داشتند، حال در عرصه رمان برای ترسیم سوژه زنان تلاش کردند؛ بنابراین آثار نویسندگان زن در نحله‌های رمان‌های سیاسی - اجتماعی، شهری و مدرن قرار می‌گیرند. همین‌طور به نظر می‌رسد به دلیل چالش‌برانگیز بودن موضوع زنان در جامعه ایران و طرح مسائلی چون حجاب و آزادی زنان، سوژه زنانه به‌خودی‌خود سوژه چالش‌برانگیزی است که مدام باید از حقوق خویش دفاع کند؛ بنابراین قهرمان رمان زنان تا آنجاکه به مسائل مربوط به زنان در جامعه ایران می‌پردازد، چاره‌ای جز بازنمایی این چالش‌ها ندارد؛ چراکه تمامی این چالش‌ها بخشی از هویت زنانه را در ایران معاصر ساخته‌اند.

سیمین دانشور (متولد ۱۳۰۱) دارای آثار داستانی چون مجموعه‌های عاشقانه *آتش خاموش* (۱۳۲۷) و *شهری چون بهشت* (۱۳۴۰). رمان معروف *سووشون* (۱۳۴۸) مجموعه

سیاسی - اجتماعی به کی سلام کنم؟ (۱۳۵۹)، رمان جزیره سرگردانی (۱۳۷۲) و ساریان سرگردان (۱۳۸۰) است.

۴- جدال‌های ناشی از مدرنیزاسیون، جامعه ایلی و حضور بیگانگان در رمان

در سال‌های دهه بیست، مقتضیات مدرنیزاسیون، چون شکل‌گیری مدارس و درمانگاه‌ها که اغلب متولیان انگلیسی و مسیحی دارد، در اکثر نقاط ایران پدید آمده و موجب شکل‌گیری نظام فرهنگی به هم‌ریخته‌ای می‌شود که در حال حرکت از ساختار کهنه به سمت نو است. یوسف، قهرمان رمان که در انگلستان اقتصاد خوانده، خواستار انجام اصلاحاتی در تقسیم غلات و بهبود وضعیت زندگی عشایر است. رمان سووشون مدرنیته بومی و چندوجهی را به نمایش می‌گذارد که در آن قهرمان‌ها همزمان با رویکرد مدرن، با متولیان آن به دلیل اهداف استعماریشان مبارزه می‌کنند و با دولت مرکزی به توافق می‌رسند. «جهان‌بینی دانشور در رمان سووشون بر مبنای برنامه‌ای است که حکومت پهلوی و شماری از روشنفکران ایران در اوایل قرن چهاردهم خورشیدی از آن دفاع می‌کردند. پس از انقلاب مشروطه افزایش ارتباط با جوامع همگون اروپای غربی، روشنفکران ایران را به این فکر انداخت که ناهمگونی قومی و تنوع زبانی در ایران به دلیل بی‌کفایتی شرقی است و خودمختاری منطقه‌ای دلیل هرج‌ومرج دولتی و کوچ‌نشینی ایلات و عشایر دلیل نابسامانی در جوامع روستایی است. برنامه این روشنفکران گذار از امپراطوری چند ایلی، چند زبانی و چند فرهنگی به دولتی یکپارچه بود، با قدرتی مرکزی، یک زبان، یک فرهنگ و یک ملیت و این همه را از راه تمرکزبخشی به دستگاه دولت و فارسی کردن زبان اقلیت‌ها ممکن می‌دانستند. رمان سووشون زاده این تفکر است» (کریمی، ۱۳۹۹: ۱۹).

امتداد ساختار ایلی و عشایری تا قرن بیستم و سال‌های دهه بیست، موجب درگیری‌هایی بین عشایر و دولت مرکزی شده است. امری که زمینه‌اش از دوران رضاشاه و با تلاش برای یکجانشین کردن عشایر پدید آمده بود. «رضاشاه با شکست دادن قبایل تلاش می‌کرد تا با توسعه پایگاه‌ها در آن نواحی، خلع سلاح افراد مسلح، به سربازی فرستادن جوانان قبایل، تضعیف رؤسا، محدود کردن کوچ‌های سالانه و راندن عشایر به درون روستاهای نمونه، قدرت مسلط و پایدار خود را تضمین کند. مانند بیشتر شهرنشینان خاورمیانه، رضاشاه نیز بر این اعتقاد بود که قبایل، وحشیانی ناهنجار، سرکش، غیرمولد و

بی‌سواد هستند که در وضع طبیعی بدوی باقی مانده‌اند» (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۷۶). سیاستی که موجب شد نیروهای عشایر پس از شهریور بیست، در برابر دولت جدید بایستند. علاوه‌بر این نقش انگلیسی‌ها نیز در نبرد بین عشایر و دولت با توجه به سابقه دخالتش در این موضوع، بسیار پررنگ است. آنها با تطمیع وابستگان خود به دستکاری ساختار ایل می‌پرداختند تا نیروهای مطیع و وابسته به ریاست ایل برسند. همچنین در جنگ جهانی اول نیروی پلیس جنوب را ایجاد کردند تا از همه‌نظر این مناطق را تحت کنترل داشته باشند و همین مسائل موجب نفرت فزاینده مردم بومی از انگلیسی‌ها و حتی موجب گرایش آنها به آلمانی‌ها شد. همچنین در هر دو جنگ جهانی شاهد درگیری عشایر با انگلیسی‌ها هستیم تا جایی که به اشغال بوشهر توسط انگلیسی‌ها انجامید.

یوسف نیز در رمان سووشون از انگلیسی‌ها متنفر است و در برابر فروش غله خود به آنها مقاومت می‌کند امری که در نهایت موجب مرگ او می‌شود. دغدغه یوسف متفاوت از خان‌های شورشی چون ملک‌سهراب و ملک‌رستم نمایان می‌شود و یوسف در برابر دعوی آنها در برابر دولت مرکزی، از یکجانشینی عشایر دفاع می‌کند. امری که موجب می‌شود یوسف بیش از دولت مرکزی با نفوذ بیگانگان بجنگد. زری نیز که بیزاری خود را از حضور انگلیسی‌ها از همان فصل ابتدایی نشان داده به تدریج و پس از شهادت یوسف، حفظ ظاهر را کنار می‌گذارد و به مبارزه با استعمار می‌پردازد.

۴-۱- ملی‌گرایی و تجدد در رمان سووشون و نسبت زنان با آن

خواست زنان از دوران مشروطه معطوف به ملی‌گرایی و مخالفت با دخالت بیگانگان بود. در همین دوران زنان برای کمک به تأسیس بانک ملی طلاهای خود را فروختند. علاوه‌براین از دوران مشروطه، انجمن‌های سری زنان خواستار پیشرفت اجتماعی زنان و حمایت از تأسیس مدارس دخترانه هستند. «در ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶ (دی ۱۲۸۵) روزی که مظفردالدین شاه قانون اساسی را توشیح کرد، مجلس تقاضای یک زن را در حمایت از آموزش زنان و مشارکت اجتماعی آنها چاپ کرد. در نامه‌ای خطاب به سید محمد طباطبایی، نویسنده خواستار حمایت حکومت از مدارس دخترانه شد (چراکه چنین حمایتی از مدارس پسرانه صورت می‌گرفت) و اعلام کرد که ایران به دلیل عدم آموزش زنان از ترقی اقتصادی و اجتماعی خود بازمانده است» (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۳۹).

خواسته‌های زنان اگرچه زیرسایه ملی‌گرایی و تحقق مشروطیت، قرار می‌گرفت درعین‌حال بنیان تحول وضعیت زنان را از درون جامعه پدید می‌آورد. هنگامی که زنان بر خواسته‌های خود چون آزادی پوشش یا حق رأی تأکید داشتند به‌عنوان عوامل آشوب شناخته می‌شدند و خواسته‌های آنها حتی از سوی مشروطه‌خواهان نیز پذیرفته نمی‌شد. به همین دلیل امکان طرح مستقل خواسته‌های زنان در این دوران پدید نیامد اما جنبه‌هایی از حضور و مشارکت زنان در مسائل سیاسی و اجتماعی زمینه‌ساز تحول وضعیت آنها شد (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۴۲). موضوع اخیر نشان می‌دهد خواست زنان برای دستیابی به حقوق خودشان از ابتدا زیر سایه مبارزه کلی‌تر مردان در راه وطن‌پرستی و ملی‌گرایی، در محاق قرار گرفت. در دوران پهلوی نیز موضوع آزادی زنان به‌عنوان امری که تابع تجددخواهی دولت بود، رقم خورد و هرگز خارج از چارچوب نهادهای رسمی، زنان نتوانستند خواست‌های خود را محقق سازند.

بنابراین موضع‌گیری زری در رمان سووشون در برابر انگلیسی‌ها در پیوند با خواست وطن‌پرستی و ملی‌گرایی زنان از دوران مشروطه است. زنان علاوه بر اینکه برای بار نخست به خودآگاهی رسیدند، در راه تحقق استقلال ایران در برابر روس و انگلیس تلاش زیادی کردند. همچنین انجمن‌های زنانه‌ای برپا کردند که بتوانند به تعلیم و تربیت زنان بپردازند و خواست‌های مربوط به استقلال آنها را تأمین کنند. باوجود این خواست‌های زنان از سیطره مفاهیم ایدئولوژی رسمی در امان نبود. از دوران مشروطه از مفهوم زن به‌مثابه ناموس، برای تهییج مردان برای مبارزه بهره برده شد. «در گفتمان جدید ملی، مردان به نام ناموس و غیرت برانگیخته می‌شدند تا علیه فساد، استبداد، فقر و بی‌قانونی جامعه به نهضت ملحق شوند. گفته می‌شد که زنان و فرزندان «ضعیف و مهجور و بی‌پناه» ملت از دست ظالمان خارجی و داخلی در امان نیستند؛ زیرا انگار مردان ایرانی از وظایف خود شانه خالی کرده‌اند» (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۳۷). این تصویر در دوران پهلوی با تحقق ملیت؛ موجب شد وطن به نمادی زنانه تبدیل شود. «مقوله بسیار مهمی در مقال نوگرایی، مفهوم‌های تازه از وطن و ملت است، که یکی با پیکری زنانه (معشوقه یا مادر) و دیگری به‌صورت بدنه‌ای مردانه (ملت به‌عنوان جمعی از برادران) نگارش یافت. پیوند این‌گونه نگارش از وطن با نگارش از زن در مقال نوگرایی در آنجاست که هر دو، وطن و زن، مطلب مورد حفاظت و حمایت و قیمومت برادران وطنی شدند» (نجم‌آبادی، ۱۳۷۴: ۲۵۷).

همین انگاره نسبت به زن، در سووشون موجب غیاب خواسته‌های مبتنی بر آزادی زنان است. زری چندان به وضعیت زنان نمی‌اندیشد بلکه تنها ترس و انفعال خودش را در برابر حوادث سرزنش می‌کند؛ حادثی که یوسف شجاعانه با آنها روبرو می‌شود اما زری به‌خاطر حفظ خانواده‌اش با پوششی از ترس و محافظه‌کاری با آنها مواجه شده و به سازگاری با محیط می‌رسد. تنها پس از مرگ یوسف است که همه ترس‌های او رخت برمی‌بندند و زری سعی در احیای حق خواهی او دارد.

۴-۱-۱- تحصیل زنان در مدارس

ساخت مدارس به شکل نوین در ایران خود موضوعی پرمناقشه بوده و در ابتدا با آن مخالفت‌های فراوانی صورت گرفته است. اولین بار میرزا حسن رشیدیه موجب شکل‌گیری مدارس به شیوه نوین در ایران شده است (کسروی، ۱۳۵۷: ۲۱/۱). برخی از روحانیون با شیوه نوین او به شدت مخالفت کردند تا حدی که رشیدیه مجبور شد به قفقاز و مصر برود. سرانجام پس از صدارت امین‌الدوله بار دیگر در سال ۱۲۷۶ ساخت مدارس از سر گرفته شد و او در این راه از حسن رشیدیه کمک گرفت.

مدارس زنان، نخست توسط هیئت‌های مسیحی در ایران پدید آمد. «میسسیونرها از اواخر قرن نوزدهم میلادی با هدف تبلیغ مسیحیت به ایران آمدند. هدف آنها در درجه اول آشنایی ایرانیان با فرهنگ غربی و مدرن و پس از آن کمک به ساخت تسهیلات بود» (زرینسکی، ۱۳۷۱: ۳۸ و ۳۹). بنابراین حتی موضوع مهمی چون فراگیری دانش در این عصر همراه با دخالت غرب بود و در کل مدرنیسم به دلیل ضدیتی که با دین اسلام و دلالت‌هایش پدید می‌آورد امری بغرنج جلوه می‌کرد. در رمان سووشون نیز شخصیت زری، ضمن تحصیل در مدارس انگلیسی، در برابر آنها موضع می‌گیرد. یکی از جلوه‌های مقاومت زری در برابر انگلیسی‌ها وقتی است که هیئتی انگلیسی قرار است از مدرسه بازدید کنند و دانش‌آموزان موظف به پوشیدن پیراهن سفید هستند تا برای خوشامدگویی حاضر باشند. زری که انگلیسی را بهتر از بقیه می‌داند برگزیده شده تا خوشامد بگوید اما او پیراهنی سیاه پوشیده چراکه پدرش را به تازگی از دست داده است. همچنین زری وظیفه دارد دست رئیس این هیئت را هنگام خوشامدگویی ببوسد؛ امری که از انجام آن طفره می‌رود. «زری آمد و خیرمقدمش را گفت. خانم مدیر لبخند به لب نازکش داشت و زینگر تمام وقت چشم

دوخته بود به قیافهٔ پیرزنی که کلاه گنجشک‌دار بر سر داشت. پیرزن دست دراز کرد و زری با او دست داد و زینگر اخم کرد. بعد زری به جمع دخترها پیوست و همه با هم سرود مسیح در آسمان را خواندند و با صدایی بلندتر از همیشه تماش کردند که «گو، هله لویا، گو، هله لویا» [...] معلم هندیشان انجیل را باز کرد و دو گیس بلند سیاهش را به پشت سرش انداخت و نامهٔ پولس رسول به کرنتیان را خواند که اگر به زبان فرشتگان سخن گویم [...]» اما نوبت به شعرخوانی زری که رسید به جای شعر «اگر»، شعر «کوری سامسون» اثر میلتن، خودبه خود بر زبانش آمد: «تاریک تاریک تاریک در گرماگرم درخشش نیمروز [...]» موقع رفتن خانم مدیر بازوی زری را فشرد و آهسته گفت: «دخترهٔ ادبار فکسنی!» (دانشور، ۱۳۹۹: ۱۵۵).

همچنین ضدیت با مذهب در این مدارس موجب ناراحتی زری و دوستش مه‌ری می‌شود. «خانم مدیر مه‌ری را هل داد و مه‌ری کف کلاس روی زمین افتاد. مدیر بالای سرش نشست دهانش را با دست باز کرد و یک انگشت در دهانش گذاشت و سعی کرد آب به حلقش بریزد. مه‌ری دست مدیر را گاز گرفت و مدیر به خشم سرش داد زد: «دخترهٔ ادبار فکسنی!» بعد مه‌ری بلند شد و نشست و گفت: دست نجس تو کافر که به دهنم رسید روزها خودبه‌خود باطل شد. بده آب را تا ته می‌خورم گنااهش به گردن تو» (همان: ۱۳۲، ۱۳۳).

این نوع دوگانه‌سازی از ملزومات مدرنیزاسیون در ایران، دلیل مسئله‌مند شدن شخصیت‌های رمان است. امری که در برخورد یوسف با انگلیسی‌ها نیز وجود دارد. هر جا که نیروهای خارجی حضور دارند و دیگران در برابر آنها کرنش می‌کنند محیط پرآشوبی برای قهرمانان رمان قلمداد می‌شود. خود زری نیز بعدها نقش تجویزی تجدد در مورد زنان و توسط بیگانگان را چنین تفسیر می‌کند. «در همان مدرسهٔ انگلیسی، تو راست می‌گویی، خانم مدیر هی به ما سرکوفت می‌زد که تمدن و آداب معاشرت و آیین زندگی یادمان می‌دهد. زینگر هی سرمان منت می‌گذاشت که فن خیاطی به ما می‌آموزد تا از بازوی خودمان نان دریاوریم. خانم حکیم می‌گفت شفا و دواي شما در دست من است، اما من ته دلم می‌دانستم که آنها فقط ظاهراً درست می‌گفتند و همیشه یک چیزی در یک جایی خراب است. می‌دانستم از ما، از همهٔ ما دم‌به‌دم چیزی کم می‌شود [...] اما نمی‌دانستم آن چیز چیست» (همان: ۱۲۹).

۴-۱-۲- کشف حجاب

پدر زری معلم زبان است؛ همین موضوع باعث شده زری آزادانه‌تر زندگی کند و بتواند درس بخواند. اما درعین حال زری نیز تحت تأثیر نقش‌های مذهبی و سنتی خود است و این نقش‌ها از آنجاکه با حق خواهی پیوند می‌خورند، برایش جذابیت دارند. حتی پدر زری از سوی دیگران کافر خطاب می‌شود. «نشانی را که داد. چرا سوار نمی‌رود؟ چرا سرتاپای او را ورنداز می‌کند؟ بله می‌فهمم تعجب می‌کند که چرا از میان آن همه زن و دختر این یکی بی‌حجاب است؛ باید توضیح بدهم وگرنه خیال می‌کند ارمنی هستیم. می‌گویند پدرم میرزا علی‌اکبر خان کافر بود. وصیت کرده بود که هیچ‌وقت چادر سر نکنم» (دانشور، ۱۳۹۹: ۲۶۲).

زری در مدرسه انگلیسی‌ها درس خوانده است و دختران در مدرسه حجاب ندارند؛ اما در حین درگیری عشایر با دولت، به حمله ارادل و اوباش شهر به زنان بی‌حجاب اشاره می‌شود. امری که نشان می‌دهد مبارزه با خواست‌های دولت پهلوی، پس از شهریور بیست که دوره آزادی‌های نسبی بود، چگونه تبدیل به مبارزه با مظاهر تجدد شد. «خبر می‌رسد که شهر شلوغ شده. مدیر انگلیسی مدرسه، همه دخترها را به خط می‌کند. می‌گوید: «همه پیچه‌هاتان را بگذارید توی کیف‌هایتان. از خانه‌هایتان روبنده می‌آورند». اما برخلاف همیشه این بار نق نمی‌زند و نمی‌گوید: «این ملت قابلیت تمدن ندارد». بعد چشمش می‌افتد به دختر با گیس بافته روبان‌زده و می‌پرسد: «زری تو بلدی چادر سر کنی؟» بلد بودن یا نبودن مهم نیست. اما زری می‌داند که کسی نیست برای او چادر و روبنده بیاورد» (همان: ۲۶۲).

نویسنده تنها با اشاره‌هایی گذرا به موضوع کشف حجاب پرداخته است. زری به واسطه خواست پدرش و تحصیل در مدرسه انگلیسی‌ها توانسته از ابتدا بی‌حجاب باشد. بنابراین اجرای این قانون، مسئله‌ای برای او به وجود نیآورده است. اما در واقع عامه مردم نمی‌توانستند به‌سادگی موضوع کشف حجاب را بپذیرند و تعارضی بین خانواده‌ها و دولت در اجرای این قانون وجود داشت. «زنان از یک سو تحت فشار دولت بودند تا حجاب را کنار بگذارند و پوشش جدید را بپذیرند، و از سوی دیگر، تحت فشار خانواده و اجتماع بودند تا حافظ سنت‌ها باشند. در صورت انتخاب هریک از این دو طیف حدی، می‌بایست هزینه‌هایی را متحمل شوند» (صادقی، ۱۳۹۶: ۵۳). حجاب اگرچه یکی از دلایل مسئله‌مند شدن زنان در این دوره است در رمان سووشون نمود چندانی ندارد.

۴-۲- نزدیک شدن «زری» به شخصیتی مسئله‌مند متأثر از ملی‌گرایی

در نهایت آنچه موجب تقویت شخصیت زری در رمان است نه رفتن او به مسیری یک‌ه یا امری است که مستقیماً به مسئله زنان مرتبط باشد، بلکه الهام گرفتن از همسرش در مسیر مبارزه با بیگانگان است. در واقع یوسف در زمان حیات خود به زری درس حق‌طلبی می‌دهد. «زن! آرامشی که براساس فریب باشد چه فایده‌ای دارد؟ چرا نباید جرأت داشته باشی که تو روی آنها بایستی و بگویی این گوشواره هدیه عروسی شوهرم است، یادگار مادر مرحومش است که در غربت از فقر تن به کلفتی داده، اما بار خاطرش به عروسی بوده که پسرش انتخاب می‌کرده و حالا من به راحتی از دست بدهمش؟ خود گوشواره و قیمتش مهم نیست مهم خاطره و محبتی است که پشت آن قرار گرفته...» زن کمی فکر کن وقتی خیلی نرم شدی همه تو را خم می‌کنند» (دانشور، ۱۳۹۹: ۱۲۸).

زری همچنان که با ترس به مبارزات همسرش نگاه می‌کند و مراقب اوست جایگاه هویتی خود را نیز می‌جوید و می‌خواهد از جبر حاکم بر سرنوشت خود به‌مثابه زن بودن در اجتماعی مردسالار فراتر برود. «قلیان را که برای یوسف آماده می‌کرد، می‌اندیشید که ترسو یا شجاع با شیوه زندگی و با تربیتی که او را برای چنین زندگی آماده ساخته محال است بتواند دست به کاری بزند که نتیجه‌اش به هم خوردن وضع موجود باشد. آدم برای کارهایی که بوی خطر از آنها می‌آید باید آمادگی روحی و جسمی داشته باشد و آمادگی او درست برخلاف جهت هرگونه خطری بود. می‌دانست نه جرأتش را دارد و نه طاقتش را. اگر این همه وابسته بچه‌ها و شوهرش نبود باز حرفی. نوبرها و لمس‌ها و گفت‌وگوها و چشم در چشم دوختن‌ها از یک طرف و شاهد شکفتن‌ها بودن از طرف دیگر... و چنین آدمی نمی‌تواند دل به دریا بزند» (همان: ۱۹۳).

می‌توان به یاری حوادث رمان سووشون نشان داد شخصیت زری چگونه به تدریج رشد می‌کند و مستقل می‌شود. پس از شهادت یوسف، زری شیبه نگه‌دارنده میراث روحی او بازمی‌ماند و همانند او با صراحت و سرسختی در برابر آدم‌های وابسته به قدرت ایستادگی می‌کند. می‌ایستد تا تشییع جنازه یوسف با حضور و همراهی مردم برپا شود و از گفتن حقیقت ابایی ندارد. این حق‌خواهی در پیوند با اساطیر ایرانی و اسلامی به نوعی ملی‌گرایی گره می‌خورد که بیشترین گرانیگاهش در ضدیت یوسف و زری با حضور بیگانگان است. گرچه بخش زیادی از رمان موضوع جنگ حکومت مرکزی و عشایر را بیان می‌کند اما

مسئله‌مندی یوسف به دلیل حضور انگلیسی‌ها است. هرگز اشاره مستقیمی به مخالفت یوسف با یکجانشینی عشایر بیان نشده، اما ساختاری که مبتنی بر چاکری برای بیگانگان و عوامل آنها است، موجب اعتراض می‌شود. در واقع برخورد قهرمانان رمان سووشون از طریق حضور بیگانگان به مبارزه با آنها تبدیل شده و وضعیت دولت مرکزی به نوعی فراموش شده است. اعتراض زری پس از مرگ یوسف به شکل ضدیت با تمام عوامل وابسته به این ساختار بروز می‌کند. خان کاکا برادر یوسف حتی پس از شهادت او نیز دست از محافظه‌کاری بر نمی‌دارد و در پی مماشات با حکومت است. به همین دلیل زری به او می‌گوید: «امروز به این نتیجه رسیدم که در زندگی و برای زنده‌ها باید شجاع بود اما حیف که دیر به این فکر افتادم. بگذارید به جبران این نادانی در مرگ شجاع‌ها خوب گریه کنیم» (همان: ۲۹۲).

۵- نتیجه‌گیری

دلالت‌های مدرنیسم در ایران امری پرمناقشه، بالاخص در مورد زنان است. زنان ازسویی مورد اتکای سنت برای سرکوب و خانه‌نشینی بوده‌اند و ازسویی امر مدرن را با وضعیت خویش تحت‌تأثیر قرار داده‌اند. به دلیل امتداد سنت‌های اقتصادی و اجتماعی در ایران تا کنون، تحقق مدرنیسم همواره با مانع روبرو شده است؛ بنابراین در رمان سووشون مسئله‌مند شدن شخصیت‌ها، به دلیل پیچیدگی مواجهه با مظاهر تجدد و تضاد این موضوع با خواست ملی‌گرایی قهرمان پدید آمده است. زری شخصیت زن رمان، شخصیتی تحت‌تأثیر قلمداد می‌شود که همواره نقشی مادرانه به عهده دارد و درعین حال که در خود او مقاومت‌هایی بر ضد حضور بیگانگان در ایران و منفعت طلب بودن اطرافیانش وجود دارد، همچنان جرأت ابراز عقیده ندارد. شخصیت زری در این رمان متأثر از تمام محدودیت‌های جنبش زنان زیر سایه ملی‌گرایی، امکان تحقق به‌عنوان سوژه‌ای مستقل و آزاد را ندارد و تنها با سوژه ظلم‌ستیزی و ملی‌گرایی همسرش همراه شده و آن را تقویت می‌کند. در فصل‌های آخر کتاب، زری متأثر از مرگ همسرش، شخصیتی تحول یافته می‌یابد که او را به قهرمان کتاب و سوژه مسئله‌مند نزدیک می‌کند.

در سووشون پیچیدگی‌های برخورد زنان ایرانی با تجدد همزمان با ساخت نوین دولت-ملت نمایان شده است. این موضوع در پیوند با نقش‌پذیری نوین افراد، حتی مناسکی را که زن در آن نقشی محوری دارد، دگرگون می‌سازد. سوگواری یکی از آیین‌هایی است که اصولاً

توسط زنان انجام می‌گیرد. اما در رمان سووشون که نامش نیز نماینده آیین سوگ سیاوش است؛ شاهدیم زری تنها سوگوار نیست و سوژگی زنانه و قهرمانانه او حین اعمال سوگواری با یادآوری تمام خاطراتش، که مقاومتش در برابر مدیر انگلیسی مدرسه و آشنایی‌اش با یوسف است، نمایان می‌شود و او تصمیم می‌گیرد در جایگاه سوژه‌ای معترض دیگران را نیز وادار به سوگواری و اعتراض به مرگ یوسف بنماید. بنابراین رمان هم برخورد جنسیت و مدرنیسم را نمایان می‌سازد و هم دلالت‌های چندگانه مدرنیسم برای زنان را در شخصیت زری آشکار می‌کند. زری در نهایت، استقلال سوژه خود را در مبارزه با حضور بیگانگان و سرسپردگان به وضعیت حاکم می‌یابد اما به‌عنوان شخصیتی متأثر از خواست‌های ملی و مردانه شاهد بروزی از استقلال زنانه یا پیگیری مطالبات زنان در او نیستیم.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۳). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نی.
- آفاری، ژانت (۱۳۸۵). *انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه رضا رضایی. تهران: بیستون.
- بخشی‌قلی، مریم (۱۳۸۹). *تحلیل و مقایسه جایگاه زن در داستان‌های سیمین دانشور و سیمون دوبوار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه لرستان: دانشکده زبان و ادبیات فارسی.
- پاپلی‌یزدی، لیلا و دژم‌خوی، مریم (۱۳۹۷). *باستان‌شناسی سیاست‌های جنسی و جنسیتی*، تهران: نگاه معاصر.
- پاینده، حسین (۱۳۹۷). «خوانش متن به شیوه تاریخ‌گرایان نوین (تحلیل گفتمان‌های سووشون)»، *فصل‌نامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال چهاردهم (۵۳)، ۱۱-۳۹.
- پوپنده، محمدجعفر (۱۳۸۱). *جامعه، فرهنگ، ادبیات*، تهران: چشمه.
- جوکاری، مهناز؛ عربی، علی و روحانی، علی (۱۳۹۸). «بازنمایی شخصیت زن در رمان قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران، مورد مطالعه رمان سووشون و چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم». *نشریه زن و جامعه*، سال دهم (۲)، ۲۶۳-۲۸۲.

- جوهری، شهناز (۱۳۹۷). *تحلیل تطبیقی کنش زنان در سه رمان چشم‌هایش، سووشون و جای خالی سلوچ از منظر روان‌شناسی اجتماعی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه تربیت مدرس: دانشکده علوم انسانی.
- حسن‌زاده میرعلی، علی و رضویان، رزاق (۱۳۹۰). «قهرمان مسئله‌دار در رمان‌های مدیر مدرسه و سووشون». *پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا)*، سال پنجم (۱۷)، ۱۲۵-۱۴۶.
- دانشور، سیمین (۱۳۹۹). *سووشون*، تهران: امیرکبیر.
- زرینسکی، مایکل. پ. (۱۳۷۱). «زنان میسیونر آمریکایی در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در ایران». ترجمه منیژه گلبابائی بدیع‌الزمانی. *فصلنامه نیمه دیگر (زن در دوره قاجار و انقلاب مشروطه)*، (۱۷)، ۳۸-۶۳.
- ساناساریان، الیر (۱۳۸۴). *جنبش حقوق زنان در ایران طغیان؛ افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۵۷*، ترجمه نوشین احمدی خراسانی. تهران: اختران.
- سپهران، کامران (۱۳۹۹). *رد پای تزلزل: رمان تاریخی ایران ۱۳۰۰-۱۳۲۰*، تهران: شیرازه.
- صادقی، فاطمه (۱۳۸۴). *جنسیت، ناسیونالیسم و تجدد در ایران (دوره پهلوی اول)*، تهران: قصیده‌سرا.
- صادقی، فاطمه (۱۳۸۵). «هراس از زن به‌مثابه دیگری»، *آینده نو*، (۱۶۲)، ۵۰-۶۰.
- صادقی، فاطمه (۱۳۹۶). *کشف حجاب (بازخوانی یک مداخله مدرن)*، تهران: نگاه معاصر.
- فرهنگی، سهیلا و ارده‌جانی، مینو (۱۳۹۲). «بررسی تحلیل رفتارهای غیرزبانی در رمان سووشون». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، سال ۱۰ (۴۱)، ۵۷-۷۸.
- لوکاچ، گئورک (۱۳۸۰). *جامعه‌شناسی رمان*، ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: چشمه.
- لوکاچ، گئورک (۱۴۰۰). *نظریه رمان*، ترجمه حسن مرتضوی. تهران: آشیان.
- کریمی، شیرین (۱۳۹۹). *پنجاه سال بعد سووشون*، تهران: نگاه معاصر.
- کسروی، احمد (۱۳۵۷). *تاریخ مشروطه*، جلد ۱. تهران: امیرکبیر.
- گلشیری، هوشنگ (۱۳۹۲). *جدال نقش با نقاش در آثار سیمین دانشور*، تهران: نیلوفر.
- محمدی، الهام و یاقوتی، هدا (۱۳۹۷). «تحلیل جامعه‌شناختی خودآگاهی زن در جدال با ساختارهای سنتی و مدرن، مورد مطالعه رمان‌های سیمین دانشور». *پژوهش‌نامه زنان*، سال نهم، (۴)، ۷۷-۱۰۰.

- محمودی، مریم و شریفیان، فائزه (۱۳۹۸). «نقد و تحلیل مضامین اجتماعی رمان سووشون». نشریه علمی زن و فرهنگ، سال دهم (۴۰)، ۷-۱۹.
- مرنیسی، فاطمه (۱۳۸۰). *زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش*، ترجمه ملیحه مغازه‌ای. تهران: نی.
- مصباحی پور ایرانیان، جمشید (۱۳۵۸). *واقعیت اجتماعی و جهان داستان*، تهران: امیرکبیر.
- نجم‌آبادی، افسانه (۱۳۷۴). *حکایت دختران قوچان*، تهران: روشنگران.
- ولی‌زاده، وحید «جنسیت در آثار رمان نویسان زن ایرانی». *نقد ادبی*، سال (۱) ۱، ۱۹۱-۲۲۴.

روش استناد به این مقاله:

طالشی، منا و رضوانیان، قدسیه. (۱۴۰۲). «بررسی سوژه مسئله‌مند زن در رمان سووشون». *نقد و نظریه ادبی*، ۱۵(۱): ۱۷۱-۱۹۲.
DOI: 10.22124/naqd.2024.25117.2493

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی